
Stenålder i Uppland – 5000 år av skärgårdsliv

NICLAS BJÖRCK, FREDRIK LARSSON, KARL-FREDRIK LINDBERG
OCH NIKLAS YTTERBERG

Stenåldern i Uppland sträcker sig från det att de första skären bröt ytan ungefär 7000 f.Kr. till bronsålderns begynnelse drygt 5000 år senare. I tid räknat är stenåldern längre än bronsålder, järnålder och historisk tid sammantaget. Här skall vi med utgångspunkt i E4-undersökningarna ge en bild av livet under denna långa tidsepok. Resultaten berättar om hur människorna utnyttjade landskapets resurser, hur man bodde, vad man åt och hur man begravde sina anhöriga. Detta betyder att stenålderns upplänningar nu för första gången kan träda fram ur förhistoriens dunkel utan att bilden belastas med inlånade schabloner från andra regioner.

När du idag strosar fram över en plats där dina föregångare bodde under stenåldern, är det ofta svårt att föreställa sig hur det såg ut då den en gång användes. Kvar finns endast mörka fläckar i marken och rester av sedan länge övergivna föremål. Omedveten om det kan du i ett kliv sätta ned din fot på en forntida säljägares sovplats och i nästa kliv stå på samma persons grav.

Med arkeologiska metoder kan vi finna både graven och sovplatsen men det är ändå svårt att närma sig människornas vardag. Om vi ändå försöker kan du föreställa dig att du sitter till havs i en mindre kajak uppbyggd av ett lätt ramverk av trä klätt med sälskinn. Det är en klar vardag och du är klädd i välsittande skinnkläder och har precis kommit tillbaka från en kortare jakttur ute vid sälgrunden i öster. Runt omkring dig finns en vidsträckt skärgård där solen skiner ner på hundratals större och mindre skogklädda öar samt tusentals renspolade kobbar och skär. Framför dig ligger öppningen till en mindre vik och längst in i viken ligger vad vi idag kallar en "kustbunden stenåldersboplats", men som du helt enkelt kallar "hemma". Det första som drar blicken till sig är en hög påle krönt av en älgskalle. Nära stranden står också stolpar mellan vilka sälskinn spänts upp för att torka i vinden.

I den lätta brisen förnimmer du lukten av havet och den rika strandvegetationen. Tvärs igenom dessa aromer skär

nu också odörer som tydligt signalerar att människan har tagit en bit av naturen i besittning. En oljig och något kväljande doft av härsket sältran blandas med en sötaktig stank av slaktavfall. Dofterna mildras något av röken från pyrande björkved. På stranden syns nu också flera personer i full färd med att reparera två små kupolformade hyddor, vilka skadats under den senaste stormen. Mellan hyddorna ryker det från en mindre eldstad och när kajaken slutligen skrapar mot stranden syns flera spår efter människor. I bränningarna rullar keramikskärvor, ben, täljda träpinnar, rester av måltider och mycket annat. Men inte bara i strandkanten utan också över de andra delarna av boplatsen finns avsevärda mängder av skräp och du kan finna källan till många av de dofter som slog emot dig redan på avstånd. Det är också påtagligt att hyddorna, som ligger på rad längs stranden, ingår i en välorganiserad helhet. Placeringen av platser för aktiviteter motsvarande sovrum, kök och verkstad, toalett, skräphögar och gravar är styrt av idén om hur en god boplatz bör vara ordnad.

Från fragment till berättelse

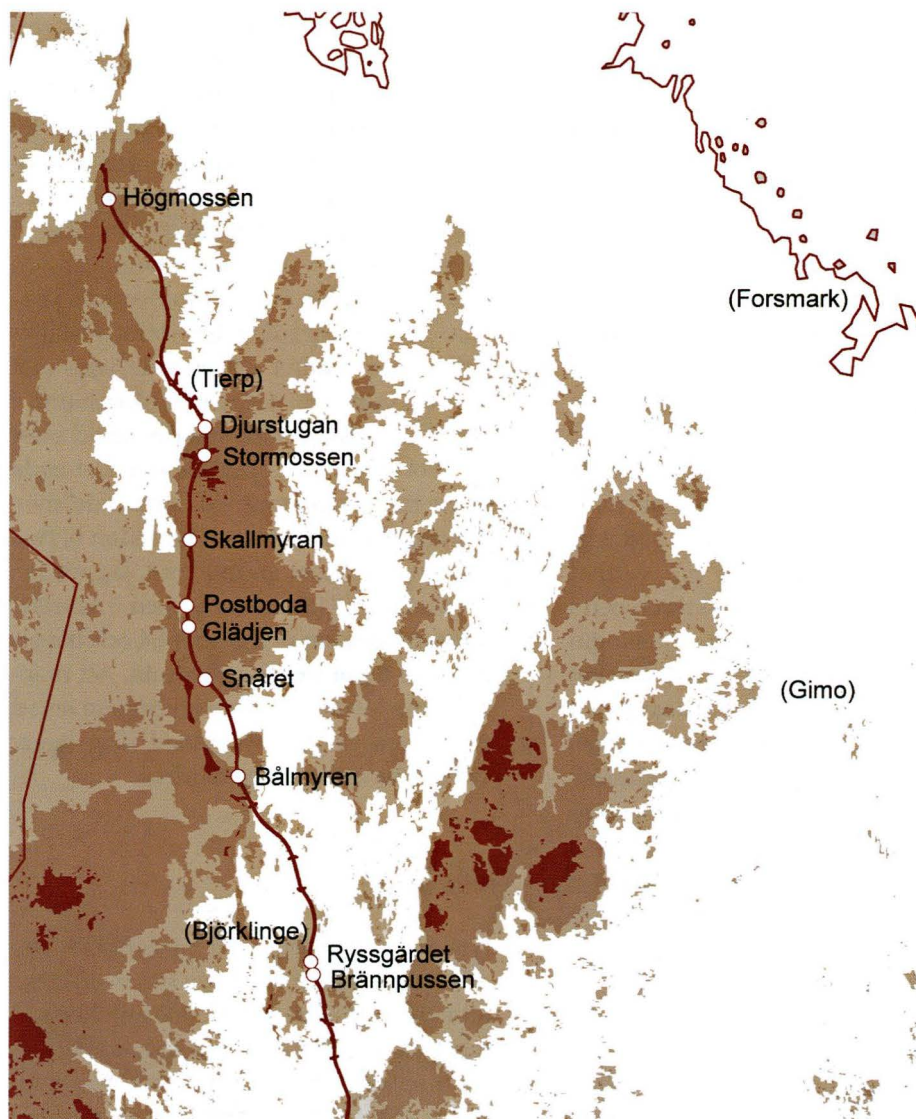
Arkeologer försöker med utgångspunkt i kvarlämnade spår förstå hur livet gestaltat sig under forntiden. Detta gäller inte bara föremål och kvarlevor, utan även

obetydliga, ibland till och med för ögat osynliga spår som kan vara av största betydelse för att förstå forntidens människor. Att skapa en berättelse från de fragment som finns bevarade är ofta besvärligt, oundvikligen bygger den på till stor del på indicier och tolkningar av dessa. Men för att en berättelse skall vara trovärdig måste den ta sin utgångspunkt i fakta. Det säger sig självt att skapandet av sådana bilder lämnar stort utrymme till gissningar även om man gör sig mödan att samla in så mycket material som möjligt. Den bild som presenteras här har de arkeologiska resultaten som utgångspunkt och låter dessa utgöra en begränsande ram för tolkningarna. Vår berättelse inleds med en kort introduktion till landskapet utifrån de platser som berörts av det stora vägarbetet E4:an.

Landskapet

”Norden stod ännu til större delen under watern och war liksom en Skiärgård i mångfaldiga små oyar delt, när dess mäst höglänte orter blefvo intagne av det folkslag, hwilkets Historia jag nu ärnar Skrifva”

Citatet är hämtat från inledningen av Olof Dalins ”Svea rikets historia” som utkom 1747. Ersätter man ”Norden” med ”Uppland” fångar citatet viktiga aspekter av Upplands äldsta historia. Att citatet är så modernt gör att det efter mer än 250 år fortfarande fångar essensen av

Figur 1. Uppland under stenåldern med kustlinjer som hör till 5000 f.Kr., 3500 f.Kr. och 2500 f.Kr. Bilden återger ett utsnitt av Uppland, nya E4 och de stenåldersboplatser som har undersökts inom projektet. Nya E4 är markerad som en linje och stenåldersboplatserna är markerade med punkter och namn.

vad vi vill förmedla. Orsaken är att Dalin använde sig av faktiska iakttagelser, till exempel konsekvenserna av den "vattuminskning" som diskuterades i hans samtid. Han undvek också, i betydligt högre grad än samtida historieskrivare, de spekulationer som florerade och upprepades som sanningar. Utan att i övrigt bedöma Olof Dalins historieskrivning – den hade definitivt sina brister – kan man konstatera att hans ansats liknar den som präglar modern arkeologisk historieskrivning.

"Vattuminskningen" kallar vi idag för strandförskjutning. Det innebär att jordskorpan allt sedan istiden har höjt sig, vilket skenbart ser ut som om vattnet sjunker undan. I vår del av världen och i de långa tidsperspektiv som arkeologin arbetar med, har denna process mycket stora konsekvenser för landskapet och för människorna som lever i det. Hur förändringarna ter sig under olika tidsperioder och i olika regioner varierar beroende på landhöjningens takt, rörelser i världshavens nivå och den lokala topografin. I Upplands flacka landskap kan man räkna med att förändringarna många gånger varit iakttagbara även under en mansålder. Detta särskilt med tanke på att människorna valde att bo direkt vid stränderna under en stor del av stenåldern. Från början av 1900-talet har man regelmässigt inom geologin och arkeologin gjort rekonstruktioner av forntidens strandlinjer. Dessa rekonstruktioner blir i

takt med metodutvecklingen allt bättre och viktigare för vår förståelse av Uppland under forntiden.

Under stenåldern låg stora delar av östra Sverige under havets yta. Landskapet var uppbrutet och utgjorde en vidsträckt skärgård, ännu större än idag. I detta avseende var regionen homogen och skilde sig tydligt från södra Sveriges jämnare kust. Skärgården var störst i Mälardalen men relativt omfattande upp mot Gävle i norr och ned mot Oskarshamn i söder. Uppland bestod vid denna tid mest av kobbar, skär och mindre öar. Det enda större fastlandet fanns vid Österunda, men det fanns även större öar. En sådan ö, fyra mil lång och över en mil bred, låg mellan Vattholma, Dannemora och Alunda. Vattenvägen var den tidens E4 och havets resurser dominerade ekonomin. Att människorna levde så är inte konstigare än att våra stora städer fortfarande idag ligger vid kuster, sjöar och vattendrag.

Boplatser

Nu när alla platser har undersökts kan en sammanfattning hjälpa oss överblicka allmänna tendenser under stenåldern. I tabellen (fig 2) har några karaktäristiska fyndmaterial från boplatserna sammanställts. Verktyg av sten och matrester i form av brända djurben finns kontinuerligt på boplatserna. De äldsta boplatser som nu undersökts ligger 50–60 meter

Namn	Datering	Redskap i sten	Brända djurben	Keramik	Säljakt	Fiske	Landvilt	Odling	Tamdjur
Stormossen	5000 f.Kr.	X	X		X	X	X		
Skallmyran	4300 f.Kr.	X	X		X				
Glädjen	4000 f.Kr.	X	X	X					
Bålmyren	3500 f.Kr.	X	X	X	X	X	X		
Högmossen	3400 f.Kr.	X	X	X	X	X	X		
Snåret	3350 f.Kr.	X	X	X	X	X	X		
Postboda	3300 f.Kr.	X	X	X	X	X	X		
Brännpussen	2750 f.Kr.	X	X	X	X	X	X		
Djurstugan	2300 f.Kr.	X	X	X		X	X	X	
Ryssgärdet	2000 f.Kr.	X	X	X		X	X	X	X

Figur 2. Sammanställning över undersökta boplatser längs E4: an. I tabellen presenteras företeelser, och fyndkategorier som förekommer på boplatserna. Det är värt att notera att havets resurser dominerar genom hela stenåldern. Keramik uppträder kontinuerligt från cirka 4000 f.Kr. och odling begynner omkring 2300 f.Kr.

över havet och har daterats till perioden 5000–4000 f.Kr. (Stormossen och Skallmyran). Här finner vi stenredskap och matrester, men *aldrig* keramik. Den äldsta plats där rester av keramikkärl förekommer är Glädjen som har daterats till knappt 4000 f.Kr. På de lokaler som är daterade till tiden efter Glädjen förekommer *alltid* keramik. Ett antal platser (Bålmyren, Snåret, Högmossen, Postboda) hör till perioden 3700–3200 f.Kr. och ligger omkring 45 meter över havet. En plats (Brännpussen) är från 2750 f.Kr. och en annan (Djurstugan) är från 2300 f.Kr. Dessa ligger i intervallet 35–40 meter över havet. I tabellen finns också Ryssgärdet, en av de platser där fynd daterats till slutet av stenåldern. Denna plats har lämningar från bronsåldern, men de äldsta delarna har daterats till cirka 2000 f.Kr. Ryssgärdet avviker helt från de övriga.

De arkeologiska spåren visar entydigt att man levde som säljägare och fiskare genom större delen av stenåldern. Odling börjar uppträda i regionen runt 2300 f.Kr. och detta är begynnelsen på en ny livsstil som bara några hundra år senare kommer att dominera fullständigt. När jordbruk och tamdjur uppträder minskar samtidigt betydelsen av först säljakt och sedan fisket och boplatserna ligger slutligen inte längre invid de dåtida stränderna.

Forntida bygder

Fynd som hör till stenåldern upptäcktes i Torslunda vid Tierp redan 1887 och en av de första undersökningarna av en stenåldersboplatz utfördes av Uppsala universitet vid Bälunge mossar 1906. Idag kan vi

alltså blicka tillbaka på ett århundrade av stenåldersarkeologi i Uppland. Alltsedan begynnelsen har man noterat att rikliga mängder krukskärivor och djurben samt spår av bostäder oftast finns på dessa platser. Trots den långa forskningshistorien innebär E4-projektet att vi för första gången har fått en möjlighet att storskaligt undersöka stenåldern i regionen.

Boplatsernas fördelning över tid och i landskapet visar ett intressant mönster. Boplatserna hittas inom väl avgränsade bebyggelseområden ("bygder") längs den forntida kusten. Bygderna ligger utspridda ungefär var tionde kilometer och de mellanliggande områdena har varit mer sparsamt bebodda. De bygder som berörs av E4-projektet är Dalälven, Månkarbo/Tierp, Vendel och Björklinge-/Bälunge mossar.

Boplatsoområdet runt Stormossen är från mesolitikum, den äldre delen av stenåldern, cirka 5000 f.Kr. Fynden var spridda över ett cirka en kilometer långt område längs vägen och fler lämningar finns kvar utanför vägen i öster och väster. Inom detta vidsträckta område finns dock stora ytor utan lämningar, vilket är typiskt för den äldre stenåldern. Ett lämpligt läge i skärgården har utnyttjats säsongsvis och människorna har flyttat mellan olika ekotoper. När människor kommit, gått och återkommit under en lång tid blir de arkeologiska spåren spridda mer eller mindre sporadiskt över ett stort område. Genom att platsen ut-

nyttjats vid skilda tidpunkter, ansluter lämningarna till olika höjd över havet, eller forntida strandlinjer. Men även skillnader i behov, årstid eller växtlighet gjorde att man valde att bosätta sig i olika delar av området vid olika tillfällen. Man kan beskriva mönstret som att många små boplatser har utnyttjats om varandra över ett stort område, och tillsammans bildar de ett boplatsoområde.

Denna bild kan kontrasteras mot de neolitiska boplatserna, från den tiden då man börjat använda lerkärl. Förändringen mot bofasthet bör ha skett under den sista delen av mesolitikum. När keramiken uppträder är detta en bekräftelse på en förändring som delvis redan skett och som skvallrar om att man i ökande grad börjat *lagra mat*. Från cirka 4000 f.Kr. är boplatserna vanligtvis mindre till ytan än under mesolitikum, men varje sådan kan karaktäriseras som en enda, väl sammanhållen boplat. Fynden är rikligare och spridda över hela ytan utan större tomma partier. Olika konstruktioner och skeenden är anlagda utan att skära över varandra, vilket betyder att platserna brukats kontinuerligt. De neolitiska boplatserna bör därför ha använts året om och inte inom ett system med säsongsflyttningar. Att man levte där året runt bekräftas vanligen av matresterna, genom att vi hittar ben av olika djur som fångats under olika årstider. Att man använt sig av bräckliga och tunga keramikkarl är i sig en indikation på ett mer permanent boende.

Den nya livsstilen får ett stort genomslag, både mängden boplatser och storleken på boplatserna ökade under nästan tusen år efter att den introducerats (4000–3000 f.Kr.). Skeendet kan tolkas som att upplänningarna helt enkelt blev fler. Tillväxten bröts under slutet av perioden och den nya trenden var att kustboplatserna minskade både till yta och mängd. Denna trend fortsatte framemot 2300 f.Kr., då kustboplatserna var mycket få, samtidigt som de första indikationerna på jordbruk uppträdde. En förklaring till tillväxten, minskningen och omlokaliseringen av boplatserna kan vara säljakten. Jakten var så omfattande och så effektiv att man tärde på den viktigaste resursen. Denna rovdrift skulle i så fall kunna vara en av orsakerna till att man mot slutet av epoken i tilltagande omfattning valde att börja odla och hålla tamdjur, att bli bonde.

Hur såg en boplat ut?

På de mesolitiska boplatserna har inte några bostäder kunnat beläggas. Antingen beror detta på att de inte har funnits eller på att konstruktionerna varit av ett slag som inte lämnat några spår efter sig. När bostäder har påträffats på den äldre stenålderns boplatser utanför Uppland, är de av främst två slag: med försänkt golv eller anlagda på flatmark. Detta kan möjligen representera vinter- respektive sommarbostäder och alltså avspiegla att

man vid denna tid gjort säsongsförflyttningar.

På de neolitiska boplatserna har däremot flera bostäder upptäckts inom E4-projektet. Sådana iakttagelser har numera gjorts på åtminstone ett trettiotal platser i östra Sverige. Blotta mängden iakttagelser visar att här skett en förändring gentemot mesolitikum. Hyddan är en av få saker som man idag direkt kan känna igen och relatera till på en stenåldersboplat. Ska man finna likheter med dagens boende så representerar hyddan inte mycket mer än ett sovrum. Ytan är vanligtvis 10–20 m² och de användes för nattsömn och som regnskydd. Den övriga boplaten och dess olika delar utgjorde istället utrymmen som "kök", "vardagsrum" och "verkstad". Såväl matlagning och socialt umgänge som praktiskt arbete utfördes under bar himmel. Hyddans utseende kunde variera från plats till plats och från tid till tid, säkert påverkat av naturens förutsättningar, men också av behov, tycke och smak hos konstruktörerna. Det var dock inte bara att resa en hydda på stranden. När vi idag tittar på vår lokala badstrand är det oftast badmöjligheterna eller sandens finkornighet som fångar vårt öga. För stenålderns hyddbyggare var det istället markens dräneringsförmåga som bedömdes. På mark med sämre dränering röjdes ofta en yta från större stenar. Material från den omgivande marken kastades upp och bildade ett upphöjt golv. Ibland kunde

Figur 3. En schematisk bild av den tydligt organiserade boplatsen Högmossen, daterad till ungefär 3400 f.Kr. Fynd och konstruktioner ligger inte ligger slumpmässigt utplacerade, utan på bestämda platser som bildar ett igenkännbart mönster.

även rännor grävas runt hyddan för att föra bort vatten. På mer väl-dränerade marker kunde en naturlig svacka eller en flack grop fungera som ett försänkt golv. På denna grund restes sedan hyddan genom takbärande stolpar i vägglinjen. Att finna arkeologiska belägg för hyddornas uppbyggnad är ofta svårt. Kanske lade man ett skyddande täcke av gräs, ris, vass eller andra mjuka material i botten, som fungerade både som matta och madrass. En tolkning är att hyddorna bestod av flera kraftiga slakor som stackes ner i marken, böjdes och knöts ihop i toppen, så att man fick ett lätt men ändå

starkt ramverk. Det hela kan sedan ha täckts med skinn eller växtmaterial av något slag. Hyddorna var välstädade och hade ofta en värmegrop centralt som het-tades upp med varma stenar. Under ett par årtusenden stod olika former av dessa små kupoler längs våra kuster och på en bädd av ris slumrade våra föregångare efter dagens slit.

Lämningarna visar att upplänningen under stenåldern var välorganiserad och styrdes av traditioner och konventioner. Vid matlagning, förvaring samt transporter användes kärl, förpackningar och förseglingar av keramik, löv, vass,

skinn, trä, näver och harts. Dessa kastas bort efter upprepad användning eller då de gick sönder. Även slakt- och skinnberedningsavfall, samt rester av den tillagade kosten av vegetabilier och kött måste hanteras på något sätt tillsammans med trasiga redskap och rester från deras tillverkning. Hur man behandlade problemet med dessa långsamt växande sopberg varierade mycket under olika tidsåldrar och styrdes exempelvis av hur länge man bodde på varje plats, hur många som bodde där, vad man utförde för sysslor och vad som ansågs vara just avfall. Avfallet påträffas vanligen i sopgröpar eller längs ytterväggen på hyddorna. Människan var, är och förblir, bland mycket annat, en skapare av ordning och avfallet är inget undantag från detta. På figur 3 kan ses hur säljägarboplatsen Högmossen var organiserad.

En verktygslåda från stenåldern

Då som nu behövde man tillverka redskap, kläder, rep, torkställningar och hus för att klara livets nödortf. Tyvärr är nästan alla dessa ting förgängliga och förmultnar snart till jord. Det vi arkeologer främst hittar idag är rester i form av keramik, sten och brända djurben. Krukskärvor och ben berättar att man använt olika kärl och att alla delar av bytesdjuren kommit till användning, som skinn, senor, ben och tän-

der. Människorna i stenålderns skärgård hade en stor och varierad uppsättning redskap, som skrapor, sylar och knivar. Genom så kallad bruksskadeanalys kan vi idag få kunskap om några av de material som sedan länge försvunnit, genom de spår som bevarats i stenverktygen. Brukskadeanalysen visar att man bearbetat hudar och kött, men även ben, horn och trä. Detta skedde i form av skrapning, styckning, karvning och snidning. Stenhantverket i Uppland hade en tydlig regional prägel med influenser från omgivande regioner. De pilspetsar i grön skiffer som har hittats har sina likar i Finland och Norrland. Influenser från söder och väster avspeglas i den sydsvenska flintan. Slipstenar och brynen av sandsten ifrån Gävletrakten är vanliga och dessa hämtades bara någon dagsresa bort. Yxor tillverkade av grönsten är också ett vanligt redskap på boplatserna. Sammantaget skapar det en verktygslåda som i flera delar kan kännas igen även idag. Med hjälp av verktygslådan tillverkades de föremål, redskap och konstruktioner som man behövde.

Varierad kost

Från den inledande koloniseringen av den uppländska skärgården till slutfasen, cirka 7000–2300 f.Kr., levde man som jägare och sälen var det främsta bytet. Drygt 90% av slaktavfallet härrör från säl. Därefter kommer fisk, uppemot 5%.

Resterande lilla del kommer från landlevande vilt som bäver, mård, hare, räv, svin, älg och björn. Det är sannolikt att även andra djur jagats, t.ex. olika fågelarter, men att de spröda benen hos dessa mer sällan bevarats än hos stora däggdjur.

Det var främst grönlandssäl och vikarsäl som jagades. Grönlandssälen jagades på vintern från isen. Vikarsälen jagades främst under sommaren då den harpunerades från kanot men också under vintern då den klubbades vid andningshålerna. Kutar jagades under vårvintern för dess fina skinn.

Här kan man se en förändring över tid då man under mesolitikum hade en mer varierad jakt för att under neolitikum inrikta sig allt mer på en storskalig säljakt. Viktigt för denna förändring var att man övergick till en förrådsekonomi och på så sätt kunde jämna ut tillgången på mat mellan perioder med bättre och sämre tillgång. Här kan man se tydliga regionala särdrag, då man under samma period i södra Svealand övergick till en ekonomi med större inslag av jordbruk och boskapskötsel, medan man i Uppland med stor framgång levde som specialiserade säljägare under ytterligare nästan 2000 år. Det är talande att inga indikationer på boskap eller jordbruk äldre än 2300 f.Kr. påträffats vid E4-undersökningarna.

Frånvaron av vegetabilier är påtaglig på stenåldersboplatser, fynden inskränker sig ofta till skal från hasselnötter. Hos

ursprungsbefolkningar har dock insamling av ätliga växter ofta varit omfattande och betydelsen av växtresurser underskattas ofta i rekonstruktioner av stenåldern. Bland ursprungsbefolkningar har nästan undantagslöst 30–100 olika arter av växter utnyttjats. En förklaring till den skeva bilden inom arkeologin, med en betoning på köttprodukter, är att växtmaterial sällan bevaras. För att bevaras måste det antingen brännas eller hamna i våtmark. Om vegetabilier ätits råa, tillretts genom kokning eller rötning, vilket är vanligast, är sannolikheten att dessa skulle råka bevaras mycket liten och att de skulle hittas och sedan tolkas som spår av mat är osannolikt. Därför är det oerhört viktigt att dra konsekvenserna av den mikrofossilanalys som gjordes på boplatzen Snåret, från cirka 3400 f.Kr. En grop under ett hyddgolv innehöll växtrester och en analys av dem visade att strandväxande vegetabilier kompletterat födan av säl och fisk. Eller utgjorde vegetabilierna kanske till och med basfödan, som vår potatis? Detta ger en blyxtbelysning på en annars svårfångad del av stenålderns vardag.

Det finns många exempel på växter som kan ha utnyttjats som föda och till hantverk. Här kan nämnas att förråd av sjönöt har påträffats i samtida pålbyggnader i sjöar i Centraleuropa. Vidgar man vyn och tar in havslevande växter som har använts som föda i kända sentida studier, finns flera ätliga växter av

detta slag. Förutom sjönöt kan bandtång, vass, bladvass, pilblad, säv, näckros och kaveldun nämnas. Alla dessa resurser har kunnat insamlas alldeles i närheten av boplatserna. Vi vet i alla fall nu att marin vegetation utgjorde en del av resursbasen. Generellt gäller att man under hösten hade en hektisk period då växterna insamlades, rengjordes, torkades, röktes, rostades, syrades eller förvällades innan de sparades inför vintern. Färska hängen, årsskott, blad, knoppar, bär, frukter, rötter och bark är delar som ofta utnyttjats och som tillsammans med fisk eller kött kan ha använts som ingrediens i grytor.

Samhället

Att från våra arkeologiska undersökningar av enskilda platser skapa en förståelse för stenålderns samhälle är svårt. Tidigare har man ofta genom generaliseringar utifrån näringsökonomi försökt att finna enkla samband. Fångst samhällen har antagits vara enkelt organiserade och jordbrukssamhällen har ansetts som mer komplexa. De "enklare" har haft en direkt konsumtion av föda medan de mer "komplexa" haft en förrådsökonomi. De föregående har haft ett levnadssätt präglad av säsongsflyttningar medan de senare antagits leva året om på en plats. Att sådana förenklingar inte stämmer framgår av etnografiska exem-

pel, där grupper med en ekonomi helt baserad på jakt och fiske ändå kan bygga upp komplexa stamsamhällen. En konsekvens av detta är att bedömningar av forntida samhällens organisation måste bygga direkt på det arkeologiska materialet.

Den äldre stenålderns lämningar är antagligen spår efter små grupper, kanske några få familjer, som i takt med årstiderna utnyttjat olika delar av landskapet. Bostäderna har antagligen varit så enkla att de ofta inte lämnat några synliga spår. Man har under en stor del av året levt utspridda i landskapet och under vissa perioder har kanske flera sådana grupper samlats på en plats.

Hur länge detta levnadssätt varit rådande kan diskuteras men de boplatser som hör till yngre stenåldern är annorlunda. Ofta hittas flera hyddor på varje boplatz och utifrån bostädernas storlek och utformning kan man tolka dem som boende för enskilda familjer. Boplatserna har en tydlig organisation och bostäderna är ofta placerade runt en öppen gemensam yta eller på en rad längs stranden. I dessa "kustbyar" har man levt året om och i stor omfattning lagrat sina matvaror.

Det mönster av bostäder som om och om igen framträder på boplatserna kan tolkas som att den enskilda boplatzen representerar "hemma" för kanske tre till åtta familjer. Människorna i "kustbyarna" har sedan ingått i en större grupp. Till de vanliga boplatserna kommer en mängd mindre platser för särskilda aktiviteter

som jakt och råvaruutvinning. De största boplatserna ska kanske förstås som samlingsplatser där man samlats från många familjeboplatser för att idka byteshandel, giftermål och gemensamma ceremonier.

På en plats längs E4:an, Högmosse vid Mehedeby nära Dalälven, är upplösningen så god att man möjligen kan man se tre nivåer i det sociala nätverket, där hyddan representerar familjegruppen, tudelningen av boplatserna avspeglar släkten och gravarna representerar hela boplatserna, en klan.

Livet och döden

Människan har i alla tider förhållit sig till döden med en tro på livet efter detta. Årstidernas växlingar har varit en naturlig referensram, där födelsen är den spirande våren och döden den kalla vintern. I detta cykliska förlopp är det naturligt att efter vintern kommer ännu en vår och efter döden kommer nytt liv. Detta har varit normgivande för uppfattningen om livet och döden. Människan skiljer sig inte från andra levande varelser, som växter och djur och detta synsätt gäller alla forntida religioner.

Under den senaste istiden levde storviltjägare på den arktiska tundran i Europa och Asien. Från denna tid, för omkring 40000 år sedan, stammar de äldsta kända fynden av mänskliga gravar med gravgåvor. Det visar att mänskligheten

ägnade sig åt ett högre abstrakt tänkande och att man ritualiserade viktiga händelser. Det är också från denna tid som de äldsta kända konstverken finns bevarade. Det rör sig om naturalistiska avbildningar av jaktvilt i form av grottmålningar och elegant formade föremål av ben, horn och sten. I den shamanistiska religionen hade "konsten" troligen till uppgift att kommunicera med naturens och förfädernas andar. Det finns kända exempel från liknande religioner i sen tid där man identifierat sig med djuren och trott sig höra samman med dem, så kallad totemism.

Tyvärre finns inga kända gravar från den äldre stenåldern i Uppland. Delvis beror det på att människoben ytterst sällan bevaras i de moränmarker där stenålderns boplatser oftast hittas. Att inga gravar finns bevarade betyder givetvis inte att de inte har funnits. Därför får vi använda oss av jämförelser med samtida fynd i andra delar av landet med bättre bevaringsförhållanden.

De äldsta kända fynden av gravar i Sverige är från äldre stenåldern, cirka 6000 f.Kr. Uppehöll man sig en längre tid på en plats kunde gravarna bilda hela gravfält. Vi kan se tydliga mönster i hur den avlidne förbereddes inför livet efter döden. Hur själva nedläggelsen skulle gå till verkar ha varit relativt fritt från konventioner, alltifrån huksittande och ryggliggande till hopkrupen sovställning förekom. Vanligast var ensamgravar, men i vissa fall lades två eller flera individer i

Figur 4. Så här kan det ha gått till vid en begravning på boplatsen Högmossen för nästan 5500 år sedan. Illustration: Jacques Vincent.

samma grav. Gravgåvorna var enkla vardagsredskap och personlig utsmyckning. Kopplingen till djur som kronhjort, vildsvin, älg och säl är tydlig i gravgåvorna, ofta i form av horn, käkar eller tänder. En viktig iakttagelse är att röd-ockra, en slags järnhaltig substans, ofta ströddes över den döde som en del av begravningsceremonin. Den starka röda färgen har antagits symbolisera livet.

Samma form av gravar fanns längs

Östkusten under yngre stenåldern, cirka 4000–2300 f.Kr. Vid Högmossen, en plats som har varit permanent bebodd, troligen under ett antal år, undersöktes flera stenåldersgravar inom E4-projektet (fig 4). Vi kan anta att en grupp människor bestående av några familjer har uppehållit sig här under en längre tid, tillräckligt länge för att några av familjemedlemmarna skulle hinna avlida av ålder eller olyckor och sjukdomar. Såväl mödrar som spädbarn

löpte också en stor risk att dö under graviditet och förlossning, utan den sjukhusvård som vi moderna människor åtnjuter.

För nästan 5500 år sedan låg Högmossengravarna på en bosättning, mellan havsstranden och ett skogsbryn, bakom hyddor och arbetsytor. De låg väl samlade i anslutning till en öppen plats som kan ha fungerat som en central samlingsplats. De dödas vilorum låg direkt invid de levandes hyddor, ett mönster som i princip bryts först i och med kristendomens inträde och uppförandet av avskilda kyrkogårdar tusentals år senare.

Själva gravarna var enkla nedgrävningar i strandgruset, i ett fall kantad av drygt decimeterstora stenar. En grav har säkert grävts för ett litet barn, medan de övriga var större och rymde vuxna individer som troligen nedlagts ryggliggande eller i sidliggande sovställning. Huvudet var riktat mot havet, dvs. orienteringen var ungefär öst-västlig. Som gravgåvor har de fått med sig vardagliga föremål, som bitar av keramikkrärl och djurben, enkla redskap i sten och brända hasselnötsskal. I tre av de fyra gravarna hittades intensivt röda fläckar av ockra. Tyvärr kan vi inte säga något om de gravlagdas ålder eller kön, då det låga pH-värdet i moränen har förtärt alla rester av människobenen, utom i en grav. Där påträffades tandemalj som motsvarar en hel uppsättning tänder och en fragmentarisk bit av käken, i anslutning till en kraftig rödockrafärgning. Att personen har varit

vuxen vet vi genom att tänderna hade en kraftig tandstensbeläggning.

Stenålderns uppläningar var en del av en samhällsform som redan då var mycket gammal. Gravarna utgör bara en väg att nå deras världsåskådning. På många av boplatserna finns små brända lerfigurer föreställande människor, sälar, älgar och svin (fig 5). Från E4-projektet finns sådana bevarade bl.a. från Brännpussen, Snåret, Postboda och Högmossen. Motsvarande avbildningar finns också i regionen i form av klubbhuvuden av sten, föreställande älgar och björnar. Föremål av skiffer, en vacker grön eller röd bergart som ofta formats till smäckra spjutspetsar eller dolkar med djurhuvudformiga avslut, utgör ytterligare en ledtråd. Ett av de mest spektakulära fynden från svensk stenålder är den s.k. Gullrumskammen från Gotland som avbildar ett människo- och ett djurhuvud, troligen en älg. Den har tolkats som en avbildning av ett totemistiskt förhållande. I bjärt kontrast till dessa avbildningar står matrester och slaktavfall från undersökningar av neolitiska boplatser. Där utgör ben från älg och björn en försvinnande liten del, om de förekommer alls. Då det hittas älgben är det i princip uteslutande från älgens huvud. Ben från björn är ännu mer sällsynt. Detta kan tas som intäkt för att älgen och björnen verkligen betraktades som heliga djur, som totemdjur. Samma fenomen är känt från Finland och Ryssland. På Högmossen fanns bland de över 30000 benfragment

Figur 5. Älgen tycks ha intagit en central plats i de kustlevande stenåldersmänniskornas medvetande. Tolkningen är att den varit ett heligt djur. Överst den berömda djurhuvudklubban från Granlund, Alunda socken, och till höger en lerfiguriner från Åloppe, Nysätra socken och Postboda, Tierp socken. Fotomontage: Niclas Björk.

som analyserats ett som säkert härrörde från älg. I ljuset av det anförda är det säkert ingen slump att detta påträffades vid stranden i höjd med gravfältet. Är det kanske så att en hornprydd älgskalle rests på stranden som en symbol?

I mångt och mycket löper en röd tråd från den äldre till den yngre stenåldern. Med det menas att stenålderns människor hade en gemensam världsåskådning,

eller kosmologi, grundad på shamanism och totemism. Den bestod av ett komplett "paket" där gravskick, ritualer och tro ingick som viktiga element. Östkusten ingick då i ett större komplex av samhällen som fortsatte på andra sidan Östersjön, bort mot Uralbergen. Den gemensamma nämnaren var en samhällsekonomi baserad på insamling av ätliga växter, jakt och fiske. Detta kan man ställa mot den jord-

brukande ekonomin i Sydskandinavien och på kontinenten, med en helt annan typ av kosmologi och gravskick. Denna skillnad kan inte nog poängteras.

Den ensartade bild som beskrivits ovan behöver dock nyanseras. Uppland utgjorde i det övergripande perspektivet ett randområde mellan östligt och sydligt. I de inre delarna av Mälardalen och på slätterna i Götaland förekommer inslag av jordbruk under neolitikum. I Sydskandinavien fanns monumentala kollektiva storstensgravar som dösar och gånggrifter, en gravform som uppfördes av stenåldersbönder i hela Västeuropa, liksom storslagna rituella offeranläggningar. Om enstaka spår av jordbruk och tamdjur förekom i Uppland före övergången till bronsåldern, så förändrar det inte den allt överskuggande bilden av att den vanlige upplänningen var en säljagande och älgdyrkande kustbo under stenåldern.

Litteraturtips

- Arkeologi E4. Årsberättelse 2003. Utgrävningar från Uppsala till Tierp.* 2004. Arkeologi E4 Uppland, Upplandsmuseet. Uppsala. (Flera artiklar om stenåldersboplatser.)
- Arkeologi E4. Årsberättelse 2004. Utgrävningar från Uppsala till Mehedeby.* 2005. Arkeologi E4 Uppland, Upplandsmuseet. Uppsala. (Flera artiklar om stenåldersboplatser.)
- Björck, M., Björck, N., Martinelle, K., 2000. *Vittersjö – En mesolitisk boplatz*. Rapport 1999:09. Länsmuseum Gävleborg. Gävle.

- Björck, M., Björck, N. & Vogel, P., 2001. *Gårdsjösundet – En av de äldsta bosättningarna i Norrland*. Rapport 2001:03. Länsmuseum Gävleborg. Gävle.
- Björck, N. 1998. *Fråkenrönningen – En by för 5000 år sedan*. Rapport 1998:14. Länsmuseum Gävleborg. Gävle.
- Björck, N. 1999. Den neolitiska säljakten – Blomstring och kris. I: G. Burenhult. (red.) *Arkeologi i Norden – del 1*. Stockholm.
- Björck, N. 2003. *The Neolithic Coastal Settlements – Cosmology and Ideology in a Baltic Sea Perspective*. I: Christoffer Samuelsson & Niklas Ytterberg (Eds.). *Uniting Sea. Stone Age Societies in the Baltic Sea region*. OPIA 33. Uppsala.
- Björck, N. & Guinard, M. 2003. *Stenåldersboplatser längs den nya sträckningen för väg E4-sträckan Uppsala-Mehedeby. Uppland; Gamla Uppsala, Tensta, Tierp, Tolfta, Vendel, och Ärentuna socknar*. Riksantikvarieämbetet i samarbete med SAU. UV GAL Rapport 2003:1. Uppsala.
- von Dalin, O. 1745. *Svea Rikes Historia. Del 1*. Stockholm.
- Lundberg, Å. 1997. *Vinterbyar. Ett bandsamhälles territorier i Norrlands inland, 4500–2500 f.Kr.* *Studia archaeologica Universitatis Umenensis* 8. Umeå.
-
- Niclas Björck, Fredrik Larsson, Karl-Fredrik Lindberg och Niklas Ytterberg är arkeologer verksamma vid Riksantikvarieämbetets avdelning för arkeologiska undersökningar i Uppsala, UV GAL. De är alla specialiserade på stenåldern.